

Buherálás

Informális építészeti jelenségek Magyarországon

Bartha András Márk

témavezető: Klobusovszki Péter

opponens: Simon Mariann

félévzáró beszámoló

BME DLA

2014.06.09.

Buherálás

Informális építészeti jelenségek Magyarországon - vázlat

I. elméleti bevezető: spontaneitás és műépítészet

- a) Az informális építészeti jelenségek kutatása a 20. században
  - a vernakuláris építészet élő formája (Turner, Rudofsky, Oliver)
  - a piaci ízlés építésze (Venturi, Dennise Scott Brown)
  - a műépítészet és a spontán építészet viszonya (Janáky, Banham)

- b) A spontán építészet helyzete
  - Az építés hivatalos útja
  - Vitruvius, archi-techné
  - megrendelő - kivitelező - tervező viszonyrendszer (Henry Glassie)
  - a terv, mint a kulturális repedések áthidalója, az építész mint mediátor
  - önrendelkezős, építészet

II. Esettanulmányok

- 1. Saját kezű köztéralkítás- *Buhera emlékművek*
  - A közterület feletti ellenőrzés
  - A hely megjelölése
  - Személyes emlékművek
  - Szervezett Beavatkozások

- 2. Vidéki helyzetek, saját építés - Nyaralók
  - történeti előzmények (típussterek, BIB munkássága)
  - formálást befolyásoló tényezők
  - visszatérő formai és kompozíciós jellegzetességek:
    - helyfoglalás
    - térelhatárolás
    - anyagok
    - kontextuális racionalitás

- 3. Városi változatok, átalakítások - *Üzletportálok*
  - miért problémás a jelenlegi helyzet?
  - társadalmi változások, történet
  - folyamat: hogyan követte az építészet a társadalmi változásokat?

visszatérő formai és kompozíciós jellegzetességek
rész és egész problémája
lépték és homogenitás
anyagok

III. Konklúzió, a saját kezű környezetalakítás jövője

színkód:

Új szövegrész, megírt állapot

Új szövegrész, munkaközi állapot

Korábban megírt, átemelt szövegrész

Buherálás

Informális építészeti jelenségek Magyarországon

"Buherál: eredete ismeretlen - szerelget." (BAKOS 2006)

Az alábbi írás napjaink építészetének mellőzött, nem hivatalos rétegeivel foglalkozik. Olyan jelenségekkel, amelyek nem használják a hagyományos építészeti formulákat, módszereket és eljárásokat, de szándékaikban alapvető építészeti megnyilvánulások. Három építészeti téma hétköznapi eszközökkel történő megvalósításait vizsgálom meg: egy hely megjelölését (emlékművek), hajléképítést (nyaralók), és a középületek (üzletportálok) eseteit. Három alapvető kritérium szerint válogattam össze a példákat: egyéni elhatározásból, a fennálló szabályok áthágásával, esztétikai szakember bevonása nélkül készülő alkotásokat vizsgáltam meg.

Állításom szerint ezek a jelenségek:

- 1. vernakuláris építészet tárgykörébe tartoznak, a népi építészeti szellemi továbbélését jelentik.*
- 2. anyagváltással,*
- 3. műépítészeti előképek alapján jönnek létre*

Informális építészet kutatása a 20.században

A buherált, spontán építmények a 60-as években, a probléma egyre növekvő jelentősége okán kerültek az nemzetközi építészeti gondolkodás látómezejébe. John Turner 1963-as tanulmányában (KELLETT, NAPIER 1995:8) rámutatott, hogy a bódék megjelenése nem probléma, hanem sokkal inkább megoldás a lakhatás problémájára. Limában végzett kutatásában kiemelte, hogy a szegény rétegek számára a saját kezű építés könnyebben járható út, mint a központi lakásprogramok, és minden segítő szándékot a már kialakított építmények fejlesztésére kell koncentrálni.

Bernard Rudofsky 1964-es kiállításában, illetve az *Architecture without architects*, majd a *The prodigious builders* című könyvében tulajdonképpen ezeket a folyamatokat: a kollektív környezetalakítás jelenségeit kutatta, rávilágított az építészet nagyobb léptékű, spontán alakuló struktúráira. (RUDOFSKY 1964:5) A munkássága nyomán létrejövő antropológiai megközelítés legfontosabb állítása szerint az építészet élő jelenségeinek tradícióvá válása jelenti a vernakuláris építészet születését (BRONNER 2006). Egy adott időben, egy jól körülhatárolható területen kialakuló építési szokások akár történelmi előképek hiányában is tradíciót alkotnak. Tehát az életforma alakítja az építészetet.

Az ad-hoc városi jelenségek szintén találó leírását adja Jencks és Silver 1972-ben megjelent *Adhocism* című munkája is (JENCKS 1972). A környezetalakításban a célszerűséget, a funkcionális célok egyszerű és azonnali teljesítését minden konvenció és jó ízlés elé helyezik.

Ez idő tájt Venturi is a kortárs vernakuláris folyamatok kontextusát elemzi, és kritikusan jegyzi meg a *Learning from Las Vegas*-ban:

„a modern építészek, akik sajátjuknak tekintik a térben és időben távoli vernakuláris építészeti, megvetéssel utasítják el az Egyesült Államok mai vernakuláris építészetét” (VENTURI 1979)

Példái az építészet igaz arcának a kaszinók manipulatív díszlet homlokzatait vonultatja fel, de mint Frampton (FRAMPTON 2002:382) rávilágít, ezt a folyamatot nem városalakók, hanem kapitalista kereskedelmi kultúra szereplői irányítják.

Reyner Banham Los Angelesről szóló 1971-es könyvében, illetve filmjében az építészet minden szintjét a hot-dog-árusoktól a felhőkarcolókig vizsgálat tárgyává teszi, ezek összefüggése, időbeli változását vizsgálja, esztétikai kritériumok kizárásával. Ahogyan könyve bevezetőjében írja:

"(az építészettörténet-írás) konvencionális implicit definíciója nem veszi figyelembe a hamburgerezőket, tűnékeny Pop jelenségeket, sem autópálya pihenőket, építőmérnöki létesítményeket. Pedig mind az emberi ökonómia és épített környezetünk, akárcsak a jegyzett építészek által tervezett házak" (BANHAM 1971:4)

A legújabb vernakuláris kutatások a két módszer - a tárgyszerű és folyamatszerű- vizsgálatok szintézisével dolgoznak. A vernakuláris építészet lényegre törő és találó definícióját Paul Oliver a monumentális gyűjtőmunkával összeállított Encyclopedia of Vernacular Architecture bevezetőjében:

„A vernakuláris építészet az emberek lakó és egyéb épületeit foglalja magába. A természeti környezettől és rendelkezésre álló forrásoktól függően személyre szabott, tulajdonos, vagy közösség által, tradicionális eszközökkel épülnek. ” (OLIVER 1997:23)

A spontán épületek kutatása többcélú: a gyorsan alkalmazkodó, ezért folyamatosan változásban lévő épületek történeti szempontú megőrkítése mellett fontos az épületek létrehozásához szükséges kreatív energiák feltárása és elismerése, továbbá a lehetséges építészeti eszközök át-emelése a professzionális építészeti praxisba. **A vizsgált alkotások mindegyike a jelenkori etnosz jegyeit viseli**

magán: Venturi-féle értelemben vett "kacsa".

Az építészet hivatalos útja

Az építészként azt gondolom, hogy az építészet az építész feladata. Egy épület keletkezésének folyamata könnyen leírható napjainkban: a megrendelő megfogalmazza az igényeit, amelyeket vagy saját pénzből, vagy külső forrás bevonásából meg akar építeni. Megbíz egy építészt, aki elkészíti a terveket, segít az engedélyeztetésben, és felelősséget vállal az épület műszaki, esztétikai minőségéért, majd jön a kivitelező, és jól, vagy attól némileg eltérve felépíti a házat. A három szereplő: megrendelő-tervező-kivitelező hármában mindenkinek meghatározott döntési, felelősségi köre van.

Léteznek azonban olyan esetek, amelyekre ez a modell nem alkalmazható. Némelyik szereplő kimarad, vagy más szerepet vállal magára. Ahogy Vitruvius írja, az ősi épületek építői alighanem saját célra, saját erővel épületeket emeltek:

"megfigyelve mások kunyhóit, saját elgondolásaikból újjátásokkal egészítették ki azokat, napról napra jobbfajta házakat építettek."

"Amikor pedig a mindennapos munkával kezeiket ügyesebbé tették az építkezésben, s elméjük szorgos gyakorlásával a megszokás által eljutottak a mestersegégekig, akkor a törekvés, amely megszállta lelküket, egyeseket, akik szorgalmasabbak voltak e téren, arra vezette, hogy mesterembernek vallják magukat." (VITRUVIUS:52)

Az építés a történelem során folyamatosan távolodott a kivitelezéstől: Imhotep egyszerre volt főpap, legfőbb ács, szobrász és vázakészítő. A görög architekton a techné, a mesterségbeli tudásával érdemelte ki tervezői szerepét, és

a görög korszaknak megfelelően megfelelően nem is emelkedett a szellemi alkotók (pl. költők) magaslatába. A római korban ez megváltozott: a császárok, a katonaság különleges megrendelői igényei gondos tervezést, és jól ütemezhető kivitelezést igényeltek. A redemptorok szervezőtehetségéről emlékszik meg az utókor, és nem egy-egy architectus teljesítményéről. A középkor építészének emléke hasonlóképp összekapcsolódik a kőműves-mesterség gyakorlati oldalával. A reneszánsz mérnöki vívmányai, a papír használata, a tervben való kommunikáció, amely a 15. század környékén jelent meg, tovább távolította a tervezőket az építkezéstől. Alberti elméleti munkája csak laza szálakon kapcsolódik a gyakorlati megvalósításhoz.

Az egyszerű építmények mindig is megmaradtak saját erővel építetten, mint ahogyan bizonyos területeken a mai nap sem terjedt el a terv alapján való építés. Civilizációs fejlődésnek tekinthetjük-e a modell bonyolódását, a szakma szétbomlását nagyon speciális szakágakra, vagy van szabadon átjárhatóak a modellek?

A megbízó-tervező-kivitelező modell alkalmazása alapvetően az építmény léptékével függ össze. A nagy, komplex épületek megalkotásához már nem elegendő egy ember szóbeli instrukciója, az emberi elme korlátoltsága szabja meg a terv nélkül építhető épületek méretét. Másrésztől bizalmi kérdés is. Egy papíron, makettban rögzített terv könnyen kommunikálható, eladható. Tehát a megrendelő és a tervező szétválása, a kettejük közti kommunikáció eszköze is a terv. A tervező és a megrendelő közötti kulturális különbségeket hidalja át. Manapság ez a különbség olyan jelentős, hogy nem elegendő egy tervnek tárgyilagosan bemutatni az épületet. Egyszerre reklámozni, fényezni is kell azt. A beruházók, szakmai zsűri meggyőzésére készített látványtervek a legtöbb esetben ideális, valótlán fényjelenségeket, embereket, szituációkat vetnek be, az épületet, mint terméket adják el.

Az ipari forradalom előtti időkben alapvetően a helyi

anyagokból épültek az épületek, a mindennapos környezet jól ismert elmeiből. A nagy távolságok áthidalásának lehetősége, az ipari módszerekkel való előállítás megjelenése megnehezítette egy új épület felületi minőségeinek, szerkezeti megoldásainak elképzelését. A falubéli ácsmester, kőműves építette mindenki házát a helyi anyagokból, az épület szerkezetei mindenki számára könnyen érthető, és egyértelműek voltak. Ezzel szemben egy mai épület bonyolult. Rétegrendjei, különféle országokból importált bonyolult kritériumrendszernek eleget tevő épületszerkezetek. A komfort növekedése bonyolult szerkezetekhez vezet és egy épület elkészítése laikus ésszel nem átlátható. Tehát ha egy ember úgy szeretne építkezni, hogy érti is ami történik, akkor vagy feladja a komfortosság igényeit és saját kútforrásból, vagy kivitelezői segítséggel építkezik, vagy megbíz egy építész. A kivitelezők nagy magabiztossággal és tapasztalattal rendelkeznek az építés gyakorlati részét illetően.

Nem rég egyik kivitelezésben dolgozó barátom felvetette, hogy tulajdonképpen miért is van szükség építésre manapság. A köznépi építészetben járatos forgatókönyv szerint a megrendelő kockás papíron prezentált terveit az építész aprópénzért engedélyezési tervvé alakítja, amelyet a kivitelező saját tapasztalatainak, gazdasági érdekeinek megfelelően átalakít, racionalizál, majd a megrendelő iránymutatásai szerint megépít. Az építész ebben az esetben olyasféle egy szolgáltatást nyújt, mint egy kéményseprő. Törvényileg kötelező építészeti terv segítségével engedélyeztetni, és mint szükséges rossz ezt mindenki megteszi. Státuszunk jelenleg megegyezik a görög korban kialakult, szolgáltató-építész elképzelésnek.

géppel	építész	közösségi célra	saját erővel	hatalmi döntés
kézzel	építészeten	saját célra	specializált cég	demokratikus döntés
		pénzért		

Vitruvius az építész által szükséges tudásról

A mai épületek olyan bonyolultak, hogy egy átlagos családi ház megtervezéséhez is több szakág hozzájárulása szükséges. A meg nem értés, és az abból adódó távolság a társadalom és az építészek között odáig vezet, hogy egyre több ember érzi úgy, nincs szüksége építésre bizonyos, alapvetően építészeti probléma megoldásához.

Esettanulmányok I.: *Saját emlékművek*

A közterület feletti ellenőrzés

Ahogy Polyák Levente tanulmányában (POLYÁK 2010) rávilágít, Budapest közttereinek használata irányított. A szocializmus időszakában kialakult propaganda és erődemonstráló szerepet kapó közterek megpróbálták morális alapon megformálni az a lakosok életmódját. A modern urbanisztika alapműve, Le Corbusier "Sugárzó Városa" a szabad gondolkodást célozza meg az építészeti keretek feszesre hangolásával, de ez a hatás egy furcsa fordulattal vált igazzá a magyar lakótelepek esetében: a közterületeken a folyamatos megfigyeltségtől való félelem miatt az emberek inkább otthonaikban éltek a szabad véleménynyilvánítás eszközével. Az erős állami közter-kontroll miatt nem fejlődött ki a köztér használatának, alakításának kultúrája. Az embereket irányító totális város modern eszményképe, és a város kulturális lenyomatként való jellegzetesen poszt-modern felfogása közti feszültséget oldják fel az általam vizsgált informális beavatkozások.

Vitézy László, Szalai Györgyi - Leleplezés című 1979-es

dokumentumfilmjében egy dombóvári gyár munkásai a kommunista szombaton megkeresett pénzükből a gyár elé készítenek szobrot. A szobrot a helyi kulturális vezetés eltávolíttatja, esztétikai okok mögé bújva demonstrálják hatalmukat. A régi helyére kerülő "igazi munkásszobor" létrehozásáról döntenek. Az új szobor készítéséről és a régi eltávolításáról szóló film éles kritikát fogalmaz meg a vezetők felelőtlen, paternalista hozzáállásáról. A naív, de lelkes bottom-up kezdeményezés letörése jól példázza a pártállam korának már korábban említett jellegzetes hozzáállását a közterületek használatáról, egy olyan szemléletről, amely még a mai napig érezteti hatását.

A rendszerváltás utáni időkben egyre inkább átpolitizáló köztérhasználatra a különböző tiltó rendelkezésekkel reagáltak a nagyobb városok vezetői. Szabályozzák, hogy mit lehet csinálni az utcán, és mit nem. A Foucault-féle panoptikusság (FOUCAULT 1990:291) elve érvényesül, a megfigyeltségen alapuló fegyelmező mechanizmusok működnek a belvárosi terekben.

"Az épített környezet elemeit (...) - a jó műszaki állapot folyamatos fenntartása mellett - csak a jellegük szerinti rendeltetésüknek, a rájuk vonatkozó hatósági előírásoknak és engedélyeknek megfelelő célra és módon szabad használni. " (ÉTV 54.§/1.)

Budapesten tilos például az utcán alkoholt fogyasztani, padon feküdni, paprikát dobozból árulni, mutatványokkal pénzt keresni. A Budapest-brand a turisták számára látható képre épül, a tiltott jelenségek gazdasági, társadalmi megértése nélkül. A fél-privát, PPP-konstrukcióban épülő, bevásárlóközpont-szerű terek még inkább szabályozottak, ezekben kamerarendszer és biztonsági szolgálat felügyeli a fegyelmet. Az utóbbi években néhány civil kezdeményezés látszik megtörni a képet. **A köztér alakítás közösségi modelljei pl. Berlinben már komoly sikereket értek el az elmúlt években. (...)**

A hely megjelölése

Itt jártam

Egy-egy hely saját kezű megjelölésének talán legegyszerűbb módja, ha kavicsokat helyezünk egymásra. A gesztus a lehető legegyszerűbb módon fejezi ki: itt jártam. A rendezetlen természet egyfajta, nem természeti rendbe állítása hirdeti az alkotó beavatkozását. A kelta eredetű elnevezés Cairn-nak hívja ezeket a kőhalmokat, amelyekre már a kőkorszak óta számtalan példát láthatunk.

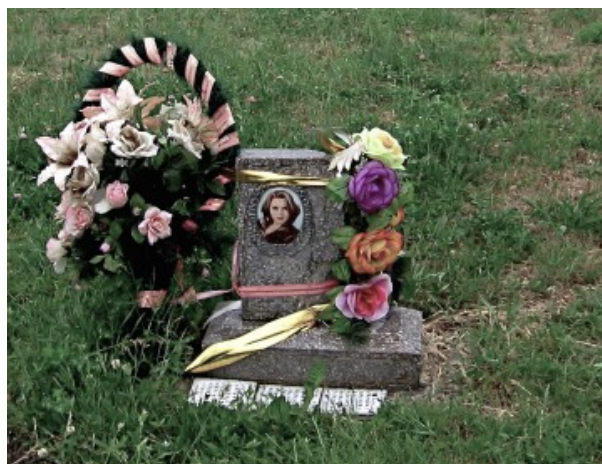

A "szerelemlakatok" jelensége a 2000-es években kezdődött szokás, amikor a szerelmesek kapcsolatukat megpecsételő lakatot helyeznek el a város egy kiemelt pontján. Pécs Janus Pannonius utcájában már a '80-as évek vége óta gyűlnek a lakatok, de más „romantikus” európai nagyvárosok – pl. Párizs, Velence- is bővelkednek az ilyen helyekben. A szokás már sok helyen, például a bu-

dapesti Erzsébet téren is intézményesült, ahol hivatalos "szerelemlakat"-fal létesült, elsőként a kerület polgármestere helyezte el lakatát.

Személyes emlékművek: A gyász helyei

Saját emlékművek közül leggyakrabban az utak mellett felállított keresztekkel találkozhatunk. A családok személyes tragédiájukat fejezik ki, amikor megjelölik szerettük elvesztésének helyét. Általában egy kereszt, mécsesstartó, esetleg fotó és leírás alkotja az emlékhelyet. A családi tra-

gédia a társadalmi konvenciók áthágására, a városi térbe való beavatkozásra „a hely megjelölésére sarkallja a hozzátartozókat. Céljuk a személyes okok mellett a szélesebb nyilvánosság bevonása, figyelemfelhívás, és a részvét felkeltése. Ennek egy speciális formája a "szellembicikli", a biciklis balesetek emlékhelyeit jelöli ki. Eszközrendszere kifinomultabb: kép, szimbólum helyett a balesetben ténylegesen megsérült kerékpár szoborrá tételével állítanak mementót.

Az ilyen helyek fennmaradása kétséges: anyagaik avulása nagyjából követi a hely meglátogatásának ritkulását, és 5-10 éven belül eltűnik.

Személyes emlékművek: Politikai helyek

A környezetalakítás egyéni formája a saját kézzel készített emlékmű. Az emlékmű általában, mint a közös emlékezés, emlékeztetés eszköze, és jellemzően hatalmi monopólium. Egy ország közös történelmének jelentős eseményeire emlékeztető jel. A jelentős események, személyek kijelölése politikai játéktéren zajlik, és nem mindig övezi konszenzus. Ezért a városi térben, nem hatalmi irányítással létrejövő emlékhelyek, emlékművek is megjelennek. A jelenség illegálitása, eseményszerű megjelenése okán is elsősorban saját készítésű, efemer műtárgyakról van szó, amelyeket könnyű elhelyezni, és ugyanolyan könnyű elbontani is.

Egyedi, de mégis rendhagyó installációról lehetett olvas-

ni a napokban. A trianoni diktátum évfordulója alkalmából rendezett megemlékezést egy politikai csoportosulás a Hősök terén lévő *Trianon emlékműnél*. Ország-szerte találunk erre az eseményre emlékeztető műveket, de a hősök tere, mint Budapest első számú reprezentációs helye nem rendelkezik ilyennel. Viszont emberek egy csoportja úgy érezte, hogy ez az évforduló méltóbb ódon megünnepelhető a város leginkább exponált pontján, ezért készített egy emlékművet az megemlékezés alkalmából. Elhelyezése, kompozíciója a téren álló szoborcsoportok kompozícióját követi. Félkörben, a millenniumi emlékmű karéjaival megegyezően helyezkednek el a vármegegyék zászlói, fókuszpontjukban - az Gábriellel megegyező pozícióban - az égő keresztfát formázó szentély TRIANON felirattal. Nem tudhatjuk, hogy a kompozíciós elv hasonlósága véletlen, vagy szándékos döntés volt-e, mindenesetre a feltevés, miszerint a buheraépítész a műépítészetet követi igazoltnak tűnik ebben a példában.

Az ehhez hasonló jelenségre reflektál a "Nem mi voltunk" művészcsoport Memento projektje Prágában. Hétköznapi dolgoknak állítottak emléktáblát a városban.

"A Memento Projekt keretében olyan emlékműveket hoztunk létre, amelyek az informális - nem hivatalos - kollektív emlékezet számára állítanak memortókat. Jelentéktelen, láthatatlan, vagy furcsa, mégis mindenki által "értett" dolgok egy város életében, melyek bronzlába foglalva várnak a halhatatlanságra." (részlet az alkotók leírásából)

Ehhez hasonló emléktáblák "vadon" is találhatóak Budapesten is. Legközelebb például a lágymányosi hídfőjénél találunk privát emléktáblát, amely egy első randevú emléket őriz.

Ezek a kis beavatkozások komolytalannak és súlytalan-

nak tűnnek az egész város viszonylatában, de a tudatos városhasználat fontos úttörői.

Szervezett beavatkozás

Make-shift city: Berlin

A tágabb környezet alakítása általában több ember összehangolt munkáját igényli. Az összehangolás jelentheti a meglévő társadalmi szervezet hatalmi mechanizmusait, ez jelenti a hivatalos városfejlesztés eszközeit. Az összehangolás másik módja, ha valamilyen körülmény fogja össze az embercsoportot, például a szegénység, ezekre példák a hajléktalantelepek, és részben a buherált nyaralók is. Vagy összefoghatja őket gazdasági mechanizmus is, erre példa a portál burjánzás. A környezetalakítás kollektív és tudatos formái még nem vertek talajt Magyarországon: a kóperatív lakásformák, vagy alulról jövő városi kezdeményezések most bontogatják szárnyikat fővárosunkban.

Estettanulmány II. - *Üzletportálok*

Nagykörúton járva a burjánzó apró boltok homlokzatból kifolyó reklám-özönébe botlom. Látható, hogy a pesti „Grand boulevard” eltávolodott a nagypolgári város Reitter-féle eszményképétől. A terület ma más karakterű élettel telített, és ez a homályos régi ideál természetesen nem rekonstruálható 130 év után. Azonban az épületek architektúrája és a portálok anyaghasználata, kompozíciós elvei között tátongó szakadék áthidalása szükségesnek látszik. A reklám -műfajából adódó – toladó megjelenése konfliktusban áll az utca vizuális komfortjával. Ez a sokszínű, gazdag látvány akkor válhat esztétikailag is elfogadhatóvá, ha kapcsolódni tud a környezet meglévő struktúráihoz, ha kapcsolatot talál az eklektikus bérházak architektúrájával.

Lehet-e, szabad-e ebben a helyzetben építészeti beavatkozni? Kialakítható-e olyan kódex, ami tiszteletben tartja a bérlők gazdasági érdekeit, de egyben megoldást ad a vizuális kavalkád jó értelemben vett visszavágására? A kutatás során ezen kérdések megválaszolásának apropóján vizsgálom meg a főváros ezen kitüntetett területének növekedését, építész nélkül kialakult jelenségeit.

Társadalmi háttér

A Nagykörút ingatlanjai Pesti viszonylatban a korszak értékesebb ingatlanjai közé tartoztak, de nem érték el az Andrássy (Sugár) úton felépített paloták színvonalát. A Teréz körút házai cca. 15-20 év leforgása alatt épültek fel, a Millenniumi ünnepségsorozat kezdetére. Kezdetben (1880-as évek elején) magasabb, a kihasználatlanságot látva később alacsonyabb presztízsű épületek épültek. A teréz-körúti szakaszon túlnyomóan bérházak, illetve a Batthyányiak városi palotája, és a vasút igazgatási épületei, illetve a Britannia Hotel kaptak helyet. A bérházak, és a hotel földszintjén mindenhol üzlethelyiségek

kerültek kialakításra, amit hosszú távra adtak bérbe.

Az üzletek tulajdonosi, bérlői kontinuitása, gazdasági ereje lehetővé tette a nagyobb üzletek, és nívósabb anyagok használatát. Az első világháború és az 1933-as gazdasági világválság miatt eladósodott házaknak a tőkeerős kereskedői réteg nyújtott segítséget a földszinti ingatlanokért cserébe. A válság csillapodásával ezek a kereskedők újabbnál újabb üzletek és kávézók megnyitásával adtak új arcot a körútnak. A 2. világháborút követően a javarészt családi tulajdonú kereskedők, iparosok helyét állami vállalatok vették át, majd 1968. januárjában bevezetett „új gazdasági mechanizmus” folyamán egyre nagyobb számban nyíltak maszek kereskedések.

A rendszerváltást követően az üzletek tulajdonjoga a társasházak kezébe került. Bérelve, vagy tulajdont szerezve nagyobb magyar és nemzetközi cégek, illetve kis tőkés kereskedők üzemeltetnek boltot. A mai kisebb boltok tulajdonosai részben kényszervállalkozások, akik - kiszorulva a plázákból - az alacsonyabb bérleti díjú területeken, így a nagykörúton kénytelenek a lehető legkevesebb pénzért üzlethelyiséget bérelni. A felaprózódást és leértékelődést tovább gyorsították a kilencvenes évek második felében végbement -a város más területein lezajló- dzsentrifikációs folyamatok (TOMAY 2008), valamint a városi bevásárlóközpontok megjelenése. A 2000-es évek végére a kiskereskedők által elhagyott boltokat egyre nagyobb részben Kínából bevándorolt bérlők kezdték üzemeltetni (IRIMIÁS 2009), jellemzően rövid időre kötött szerződésekkel.

Építészeti változások az elmúlt 120 évben

Ferkai András a következőképpen summázza az üzletek metamorfózisának esztétikai vonatkozásait:

„ *Az üzletportál tünékeny műfaj. Ahogy változnak*

az igények, a divatok, ahogyan cserélődnek az üzletek tulajdonosai, úgy épülnek át, cserélődnek a portálok is. A portál hű tükre egy-egy korszak kereskedelmi kultúrájának is. Leolvasható róla a készítő szakértelme, munkakultúrája, igényessége – vagy éppen igénytelensége... A kereskedelmi kultúrának... voltak felívelő szakaszai, fénykora és nemegyszer ijesztő mélypontjai." (FERKAI 1997)

A nagykörút házainak közel százhusz éves története során a portál és az egész homlokzat viszonya sok változáson esett át. Az épületek felépülésének idejében (1875-1900) alapvetően kétféle szerkesztésmód volt jellemző: ha (a.) az épület lyuk-architektúrájával összhangban komponált üzletportálok kapnak helyet, vagy ha (b.) nem épül portál, nincs kereskedelmi funkció. Mindkét eset építészeti koherens képet eredményez. A technikai lehetőségek behatárolták az építészeti megformálást, ami úszintén homogenitást kölcsönzött portáloknak.

A két háború közti időszakban azonban egy harmadik típus alakult ki (c.), amely a homlokzati síkból kiugró, filigrán réz, bronz és acélszerkezetű dobozszerkezetek felhasználásával modern kompozíciós elveket alkalmazva biztosította az üvegfelületek dominanciáját. A '30-as évekre még nem telt el olyan sok idő a házak megépülte óta, és a portálok készítői ugyanabból a magas színvonalú szakmai közegekből jöttek, mint a házak építői. Gyakran a bejárattal nem rendelkező helyiség ablakának ajtóvá alakításával, vagy a homlokzat földszinti kiváltásával nyitották meg a földszintet. A körút majd' teljes hosszában üvegezetté vált a legelső osztópárkány alatti homlokzatsáv, amely így újfent koherens képet adott. Olyannyira, hogy a korabeli sajtó a következőképp kritizálja az átalakításokat:

„ Ha ez a feladat művészek kezébe jut, kik

nem sajnálják, hogy minden üzlet számára más-más formát gondoljanak ki, olyant, mely arra az üzletre nézve sajátos és jellemző legyen, milyen színes és eleven lehetne Budapest utcáinak képe! Ehelyett a tömeggyártás példája lett a szép feladat s a megoldás unalom és izléstelenség. (ELEK 1929)

A korszak nagyjai közül Kozma Lajos (24.szám) és Rainer Károly, vagy a CIAM-tag Kósa Zoltán (30.szám) is terveztek terez-körúti portálokat. Ezek közül gyakorlatilag az csak a Rákos Pál által tervezett ERMA rövidárkereskedés maradt fenn korabeli stílusában.

A második világháború utáni helyreállítások és átalakítások során a korábban alkalmazott igényes szerkezetek helyett sablonos, előregyártott, mázolt szögacél profilokból építették újra a kirakatokat, sok esetben a "hivalkodó" portálszerkezetek helyett visszaállítva a historizáló architektúrát (FERKAI 1997). Ezek a beavatkozások különösebb koncepció nélkül folytak, amely töredezettette a korábban egységes utcaképet, bár az állami vállalatok uniformizált megjelenése valamelyest javított az összképen. Érdekes példa az 1956 októberben feldúlt szovjet Horizont könyvesbolt (Lenin krt. 64. - Teréz krt. 6.) esete, amely a felkelés leverése után a szomszéd üzlettel egységesített homlokzatot kapott. A hatvanas évektől a "maszekolás", és az annak nyomán létrejövő apró üzletek tovább aprózták a földszinti homlokzatok osztásrendjét. Az üzletek tulajdonosai és bérlői tőke hiányában nem voltak képesek a korábbiakhoz hasonló nagyvonalú portálszerkezet kialakítására. A nyolcvanas évek közepe tájékán megindult, a modernista portálok rendbehozatalára irányuló biztató állami szerepvállalás a rendszerváltás után teljesen kihunyott. Az 1987-ben Ferkai András tervei alapján rendbe hozott, és műemlékké nyilvánított ERMA üzlet a korszak egyedüli és legfontosabb ilyen típusú üzlete. Az elmúlt 20 évben két irányú változás figyelhető meg: egyrészt tőkeerős vállalatok vásárolnak

nagy egybefüggő üzleteket és igényesen felújítják a portálokat, másrészt a maradék területek felaprózódnak, és üresen állnak vagy alacsony profilú vállalkozásoknak adnak helyet.

Jelenlegi mikrostruktúrák

A körút problémái városi léptékűek, de mikrostruktúrák alkotják. Az épületek homlokzatain megjelenő tárgyalmazt egyrészt a nagyvárosi köztér kellékkészlete (padok, lámpák, tájékoztató táblák) másrészt az árusítás funkciójához kapcsolódó funkcionális eszközök (árnyékolók, riasztók, légkondik), harmadrészt a reklámozás eszközei (molinók, táblák, cégerek, vitrinek) alkotják. Ezek egy része az épülettel szervesen kapcsolódik, eredetileg is szükség volt rá, másik részük viszont teljesen új elem.

A reklámozás eszközei

Az arculati-grafikai elemek a bérlővel változnak, így azok színére, grafikai megvalósítása nem építészeti kérdés. Vizsgálható viszont a hirdetési felületek mérete, pozíciója, amelyeket ahamarosan hatályát vesztes BVKSZ szabályoz. A vizsgált terület városkép szempontjából kiemelt terület, ezért A0-ás (841×1189 mm) méretben maximalizálja az elhelyezhető hirdetések felületét. Ezen felül az általános rendelkezés a következőképpen fogalmaz:

„Új épület elhelyezésénél, meglévő épület átalakításánál, funkcióváltásánál, homlokzati felújításánál az intézmények cégereinek, hirdetőtábláinak méretét és elhelyezését a homlokzattal együtt kell kialakítani. Utólagosan cégér vagy hirdetőtábla a már kialakított homlokzat architektúráját figyelembe véve helyezhető csak el.” [BVKSZ]

Ez a rendelkezés kevés gyakorlati útmutatást tartalmaz, egy ennyire általánosan megfogalmazott rendelet nehezen kérhető számon, de a jelenleg kidolgozás alatt álló kerületi szabály így fogalmaz:

"a szomszédos épületek összefüggő homlokzatainak figyelembevételével – a cégerek és cégtáblák összehangoltan létesítendőek, legalább az elhelyezési magasságok, a betűnagyságok, a színvilág tekintetében"
[TÉSZ]

A reklámfelületek elhelyezésére eredetileg a boltvállak magasságában átfutó tömör sáv, vagy -doboszerű kialakításnál – a doboz felső sávjának használata eredményez esztétikus összképet.

A különböző fajtájú, anyagú és alakú vitrinek megjelenését a homlokzattal nem rendelkező, házak belsejében helyet kapó boltok megjelenése szülte. Szomorú gyakorlat az, hogy amíg a rendes kirakattal rendelkező üzlethelyiség üres, addig az utólag kialakított üzletek miatt minden négyzetcentiméter falfelület vitrinekkel és cégerekkel van tele. A falsíkból kiálló cégér egy korábban nem létező szükségletet, a belső udvarban működő bolt reklámozását látja el. Az esetek túlnyomó részében utólag, a homlokzati kompozíció szempontjából additívan komponált elemről beszélünk, amely a kooperáció hiánya folytán teljesen ad-hoc módon jelennek meg a homlokzaton, a belső udvarba vezető kapu környékén, vagy szerencsésebb esetben a homlokzattól külön az utca terébe állva. Kevés üzlettulajdonos ismeri fel, hogy egy eredeti formájában megőrzött homlokzat üzenete az állandóság, és megbízhatóság.

Funkcionális elemek

A homlokzatra kívánczó berendezések: riasztók, légkondicionálók, elektromos szerelvények, árnyékolók szintén teljesen véletlenszerű pozíciókban kerültek elhe-

lyezésre, de találunk néhány jó megoldást is az íves nyílások boltvállának magasságában átvitt tömör sáv, vagy akár az egész architráv tömörítésével igazítható a homlokzat rendjéhez. A legtöbb esetben a jó megoldásnak mondható, amikor az íves nyílásokba kerülő új szerkezet sötét tónusú, és 20-30 cm-rel beugrik a homlokzat síkjától, erősítve annak plasztikáját. Az árnyékolás problémája (amely összefügg a légkondicionálással) szép előképekkel rendelkezik helyben. A régi fotográfiákon szereplő, nagyméretű mozgatható textil árnyékolók jó hangulatú, egységes nyári megjelenést biztosítottak a homlokzatoknak. Jelenleg nagyon sokféle megoldást találhatunk, a polikarbonát előtetőtől, a fém zsaluzáig. Ezek elhelyezése a homlokzaton néhány kivételtől eltekintve nem követ kompozíciós szempontokat, egyszerűen csak fel van szerelve.

A kapucsengők, házszám-táblák, bérlőlisták elhelyezésére általában minden házon van tervezett hely, de az idők során ezek megváltoztak, esetleg elfoglalta őket egy-egy reklám, vagy vitrin. Az eredeti, vagy a 30-as években elképzelt megoldások általában kompozíciós szempontból jók, ezért ha lehetőség van rá azokat érdemes visszaállítani.

Összegzés: lépték és homogenitás

A nagykörúti üzlet bizonyos szempontból „veszélyeztetett faj”, ezért bármilyen beavatkozás csak a helyet jelenleg is alakító erők figyelembevételével és bevonásával képzelhető el. A szabályzónak óvatosan kell megválogatni az eszközeit, mert az üres körút sokkal szomorúbb látványt nyújt a csiricsaré körútnál. A probléma kiterjedtsége okán a megoldás mindenképpen átfogó, de a beavatkozás mértékét tekintve kicsi kell legyen. A városvezetés által szorgalmazott Budapest-brand (NAGY 2009) egyértelműen politikai szempontokat szolgál, és a Közmunkák Tanácsa -léptékű beavatkozást vetít előre, de a jelen-

leg életben lévő szabályozás betartásával is látványos eredményeket lehetne elérni.

Esettanulmányok III. *Nyarlók*

A balatoni nyaralóépítés elmúlt 40 éve

A Tihany környéki buherált nyaralók spontán, anonim épületek, de formálásukban a helyi anyagok, és a természeti környezet kevésbé meghatározó. Sokkal inkább a társadalmi háttér, és történeti folyamatok az érdekesek, amik az építési mód elterjedéséhez vezettek, ezekből rajzolható ki az összefüggő kulturális szövet, amely mentén összehasonlíthatóvá és kutathatóvá válnak. Az egyes építmények fizikai valóságának dokumentációja és elemzése az érem másik oldala, ami hozzásegíthet a jelenség teljesebb megismeréséhez, a vernakuláris „nyelvének” el-sajátításához.

A legnyilvánvalóbb közös háttér minden hasonló építménnyel kapcsolatban a szegénység. Jellemzően a Balaton legolcsóbb ingatlanjai, melyek túl kicsik ahhoz, hogy gazdaságos termelő tevékenységet lehessen rajtuk folytatni, és a tó viszonylagos közelsége hétvégi ház funkciót kíván ezekre a területekre. A balatoni üdülést szabályozó döntések a 60-es évek második felétől ('61-es ötéves terv) elsősorban a nagy szállodákra koncentrálták az állami forrásokat, ezért az ezt követő években épült nyaralók saját beruházásként épülhettek csak fel. A költségek minimalizálása így személyes üggyé vált minden építkezés esetében, ami a tetten érhető az új épületszerkezetek helyett a rendelkezésre álló anyagok minél hatékonyabb felhasználásában. Ez a hatékonyság a legtöbb esetben nem a mérnöki szemlélet szerinti gazdaságosságot (szerkezeti méretezés), hanem az igények és a lehetőségek közelítését jelentette. Az igényszint csökkenés azonban alkalmat jelentett arra, hogy a szükségletek átgondolásával megszülessen az a funkcionális minimum, amely a használati érték súlypontjait inkább a természeti környezet, és az abban létrejövő aktivitásokra (horgászat, vitorlázás) helyezte a belsőtéti tevékenységekkel szemben. A létrejő-

vő nyaralók így nem a formai minimalizmus, hanem egyfajta funkcionális redukció eredményei. Az egész ország zártkertjeiben találunk nyaralókat, de a Balaton mellett a szabadtéri programok gazdagsága okán jellegzetesen lecsökkent a nyaralók mérete. A jellemzően kicsi, 200-300 négyzetméteres telkekre arányosan kicsi, 20-30 négyzetméteres épületek kerültek.

A Balatoni Intéző Bizottság felismerve a kis nyaralókra támadt igényt, az ezzel járó sokszínű építészeti karakter megreformálására tett kísérletet az ötvenes évek végén elindított tanácsadói munkájában, és az 1960-ban kiírt nyaralóterv pályázatán.

A díjazott tervek alapvetően kétfélék: egyrészt könnyen, kézi erővel hagyományos anyagokból felépíthető szerkezetek, másrészt iparilag sorozatban előállítható, főleg betonból készülő típusok. A két megosztott első díjas terv, a Farkasdy Zoltán és társai által tervezett „szinte háti-zsákban a helyszínre szállítható” náddal fedett épülete, és a Tenke Tibor által javasolt „ütemezhető, iparszerű előregyártást igénylő” megoldása jól példázza a korszak nyaralókkal kapcsolatos kétpólusú szemléletét. Südi Ernő-Wagner László II. díjas terve pedig „az ideiglenesen felállított sátor és a huzamosabb nyaralást biztosító nyaraló között álló megoldás, amely kizárólag saját munkára támaszkodva elkészíthető” mutatja a kézzel épült építmények létrehozásának létjogosultságát. Szintén érdekes fejleménye a pályázatnak, hogy a helyezettek nagy része természetes anyagokat (fa, nád, kő) használt tervében, de ezek a megvalósult nyaralók esetén nem váltak elterjedté. Ezt követően épülő nyaralók anyagaira sokkal inkább a műanyag, eternit és fém hullámlemez, illetve egyéb lakatosszerkezetek jellemzőek. A hetvenes években több típusterveket tartalmazó könyv segítette a nyaralóépítőket. Callmeyer Ferenc 1971-es gyűjteményének előszavában óva int „az alacsony képzettségű kis mesteremberek” által épített nyaralók létrehozásától, és a kor nagyjai (Farkas

Tibor, Hofer Miklós, Vadász György stb.) által tervezett megépült példákat mutat be jó példaként. Az ekkortájt megindult nagymértékű nyaralóépítésben fontos szerep jutott a BIB-ben szereplő építésznek, akik tanácsadóként nézték át a benyújtott építési terveket (Marton 2011). Ez a kontrol az idő múlásával egyre gyengült, majd 80-as évekkel teljesen megszűnt. A dolgozatom témáját adó építmények vagy átcsúsztak a szűrőn, engedély nélkül, vagy annyira átépültek, hogy nem ismerhető fel rajtuk építész keze nyoma.

A tihanyi low-tech nyaralók formai jellegzetességei

Az alább sorra vett megoldások jellegzetességei többnyire valamilyen formában fellelhetők minden megvizsgált építményen. Olyan megoldások, amelyeknek elsősorban nem regionálisan jellemzők, hanem a pénztelenség praktikáiból, a talált anyagok felhasználásának hagyományai-ból táplálkoznak.

A térelhatárolások és a funkcionális egységek összefüggései gazdag képet mutatnak. Az (x.képen) látható teljesen nyitott, csak rácsokkal körülhatárolt tér definiálja a nyaralóépület kontúrjait, de nem zárja le vizuálisan és légtömören. A következő megoldás ugyanarra a funkcióra egészen más megoldást kínál: a legszükségesebb elemeket (wc, tároló) egy apró tömbbe tömöríti, és minden más ideiglenesen kerül kialakításra.

Visszatérő megoldás a nyílások kiváltásának hiánya (x.-kép), így az ablakok általában az alacsony tetőszerkezetig tartanak. Az így kialakuló homlokzati koncepciókban az ablak helyzete mindig valamely élhez csatlakozik, ezzel felvéve a klasszikus modern egyik -mai energetikai követelmények mellett kikopóban lévő - toposzát: az üvegezéssel élben találkozó falakat és földémekeket. A nyílászárók beépítésének másik jellegzetessége, hogy a különbö-

ző méretű, nyitásirányú nyílászárók a fal külső síkján, gyakran nem nyitható – helyenként komikus, vagy szimbolikus - helyzetben vannak beépítve.

Az anyagi racionalitás, és az elérhető szaktudás lehet az elsődleges oka a filigrán acél tartószerkezetek dominanciájának. Ha az épület tömege kőből is van, biztosan csatlakozik hozzá egy zártszelvényből, vagy acélcsőből hegesztett előtető, tornác. Ezek a -a statikai méretezés hiányából adódóan- vékony szerkezetű, könnyed térelhatárolások hiányoznak a „hivatalos” építészet formanyelvéből, és helyenként irigylésre méltóan elegáns csomópontokat eredményeznek. Szintén a meglévő anyagok maximális kiaknázásának igényével magyarázható a tetőfedő anyagok szerepváltó használata. A hullám- és trapézlemezek extenzív használata egészen újszerű formák kifejlődését eredményezte. Az alapvetően tetőfedésre kitalált szerkezetek fal- és korlátburkolatként, sőt még beton zsuzatként is beépítésre kerültek. A felületek és textúrákat megvizsgálva kirajzolódik a kézzel mozgatható építőanyag-egységek léptéke (pl deszkázás, táblás homlokzati burkolat mérete), amely valamelyest egységesíti az amúgy szétfelé tató felületi minőségeket.

Az ilyen folyamatok és építészeti lenyomataik vizsgálata az épített környezet fontos szeletét adják. Ez a jelentőség mennyiségileg megalapozott, az esztétikai értékük általában hagyományos értelemben vett magasépítészet látókörén kívül esik. Ha a buherált nyaralókat szemlélve félretesszük az esztétikai preconcepcióinkat, és például az adaptációs tulajdonságaikra, illetve helyesen minimálisra csökkentett léptéküket nézzük, könnyen előtűnnek értékeik.

Konklúzió

A saját kezű környezetalakítás jövője

Az építészetben lezajlott anyagváltó folyamatok, részben technikai, részben színpadias szándékból, a maradandóság elérését célozták (Moraványszky 2006:10). Így lett a gerendarácsból kő triglif, a vesszőnyalázból kannelurázott oszlop. Ezek a folyamatok nem egyirányúak, és a mai nap is zajlanak. Egy buherált nyaralóépület, vagy lécekből épített emlékmű a jelen ideiglenes kellékei, de időben ismétlődő, vagy elnyúló alkalmazásuk anyagváltást tesz szükségessé. Ha erős a kulturális beágyazódásuk,

a bódényaralóból kőház, az ideiglenes emlékműből kőszobor, az ideiglenes utcabútorból előbb-utóbb tartós utcabútor lesz.

A Semper-féle monumentum meghatározás (SEMPER 1860) szerint az ünnep kellékeinek állandósulásával, anyagváltásával jön létre emlék. Az időszerű forma elburkolásával új, anyagtalan tartalom kiemelődik. Jól példázza ezt a folyamatot a diadalívek kialakulása. Az eredetileg ideiglenesen, ünnepség, bevonulás idejére összeácsolt építmények voltak. Emlékmű jellegük nem méretből, anyaghasználatából, formájából adódott, hanem csupán az emlékeztető funkció által váltak monumentummá.

(...)

Irodalom:

- ASQUITH, Lindsay / VELLINGA, Marcel: 'Introduction' in Asquith, Vellinga (szerk.) Vernacular architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice , Taylor & Francis, 2006.
- BAKOS Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó 2006.
- Reyner BANHAM: Los Angeles, The Architecture of Four Economies , University of California Press, London, England, 1971, 1999, pp. 4.
- BRONNER, Simon J.: Building tradition: control and authority in vernacular architecture in: Asquith, Vellinga (szerk.) Vernacular architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice , Taylor & Francis, 2006.
- ELEK Artúr (1929) Az utcakép egyénisége. Magyar Iparművészet 32.évf. 1.-2. sz.
- FERKAI András (1997) Üzletportálok. Budapest: Városháza, 1997. - 52 p.
- Michel FOUCAULT: Felügyelet és büntetés - (A börtön története) Gondolat Könyvkiadó, 1990 , pp. 291
- FRAMPTON : A modern építészet kritikai története , Terc Kiadó, Budapest 2002.
- GYÖRGY Péter (2013) A rejtőzködő szépség konferencia. Budapest, FUGA. 2013. október 7.
- Dr. IRIMÁS Anna (2009) Az új kínai migráció- a Budapesten élő kínai közösség. Statisztikai Szemle 87. évf. 7.-8. sz. p. 843.
- ISTVÁNYI Gyula: Az építészet története Óskor/Népi építészet, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- JANÁKY István (1984) A mai magyarországi építészet stíluskérdései. Magyar Építőművészet 1984/1
- JANÁKY István: Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon, Terc kiadó, 2004.
- JENCKS, Chales and SILVER, Nathan (1972) Adhocism-The Case for Improvisation. London, United Kingdom.
- KELLETT, Peter / NAPIER, Mark: Squatter architecture? - A critical examination of vernacular theory and spontaneous settlement with reference to South America and South Africa, TDSR VOL. VI NO. 11. 1995 7-24, University of California
- MORAVÁNSZKY Ákos: Monumentalitás in: Morvánszky, M.Gyöngy (szerk.) Monumentalitás, Terc kiadó 2006.
- NAGY Zoltán (2009) Utcához avagy... Örökség. XIII. évf. 12.sz.
- OLIVER, Paul 'Introduction', in P. Oliver (ed.) Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World, Cambridge University Press, 1997.
- POLYÁK Levente: The Rules of Space: Regulation and Resistance in Budapest's Public Spaces. In: E.T. Bertuzzo, E.B. Gantner, J. Niewöhner, H. Oevermann (eds.): „Kontrolle öffentlicher Räume. Unterstützen Unterdrücken Unterhalten Unterwandern“, LIT Verlag, Berlin 2011.
- POLYÁK Levente: Ready-made serialism: Images of Uniformity and Transgression in the Post-Socialist City. On The Radiant City series of Carlos Azeredo Mesquita. In: BESrevelação Award Exhibition Catalogue, Porto (P)
- RAPOPORT, Amos: Vernacular architecture as a model system in Asquith, Vellinga (szerk.) Vernacular architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice , Taylor & Francis, 2006.
- RUDOWSKY, Bernard.: Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed architecture, 1964.
- SEMPER, Gottfried: A burkolás elve az építőművészetben in: Morvánszky, M.Gyöngy (szerk.) Monumentalitás, Terc kiadó 2006.
- TOMAY Kyra (2008) Dzsentrifikáció az ezredfordulón Budapesten – belső-pesti területek átalakulása - doktori értekezés tézisei. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
- VENTURI ,Robert SCOTT, Brown: Learning from Las Vegas, The MIT Press 1972
- VITRUVIUS: Az építészet kezdetei in: Tíz könyv az építészetről. II. könyv. Képzőművészeti Kiadó 1988.
- rendeletek:
- 47/1998. (X. 15.) Főv. Kgy. rendelet a Budapesti Városrendezési és Építési Keretszabályzatról 11. §
- Terézváros kerületi városrendezési és építési szabályzata (TÉSZ), 2013.07.18-i.módosítási javaslat